

Divânu Lûgati't – Türk'te At Kültürünün Yansımaları

Neslihan ÇELİK

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul

*Sorumlu Yazar
celiknslhn@hotmail.com

Özet

İçinde bulunulan sosyal şartlar söz konusu dönemde kaleme alınan eserleri de etkilemektedir. Başka bir ifade ile eserler, yazıldıkları dönemin sosyal hayatı, o toplumun yaşayış biçimi, gelenekleri, düşünüş biçimi hakkında bilgi vermektedirler. Kültürün birinci aslı unsuru dildir. Dil olmadan bir toplumun varlığından ve o toplumun kültüründen söz edilemez. Kâşgarlı Mahmûd'un yazmış olduğu ve Türk dilinde ilk sözlük ve gramer kitabı olma özelliğini taşıyan Divânu Lûgati't - Türk adlı eser de bu bağlamda ele alınmalıdır. Söz konusu eserde Türk kültürünü yansıtan maddi kültür unsurları yer almaktadır. Bir millete ait kültürel bir kavramın varlığından söz edebilmek için o milletin dilinde o kültürel unsurla ilgili sözcüklerin yer alması gerekmektedir. Konar - göçer yaşam tarzında "at" olmazsa olmaz bir unsurdur. Buna bağlı olarak da Türklerde at ve at kültürü önemli bir yer teşkil etmektedir. Türk kültüründe aslı bir unsur olarak karşımıza çıkan at kültürünün yukarıda bahsedilen dil - kültür ilişkisi kapsamında dilde de yansımaları mevcuttur. Divânu Lûgati't - Türk de yazıldığı dönemin sosyal ve kültürel unsurlarını bünyesinde barındırması dolayısıyla at ve at kültürüne ilişkin sözcükleri ihtiva etmektedir.

Bu bildiride, adı geçen eserde atlar için kullanılan renk adları, atların vasıfları, atların geçirdikleri hastalık adları, yaşları, atlar için kullanılan malzemeler, atlardan elde edilen ürünlerin adları ve atlara mahsus kullanılan eylem adları ile ilgili sözcüklerin kavram alanlarına ilişkin değerlendirmeleri ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: Divânu Lûgati't - Türk, Türk dili, At kültürü, Kâşgarlı Mahmûd, Kültür

Abstract

Of the current social conditions also affect the works of the period in question was written. In other words, works, written in the social life of the period, the life styles of that society, traditions, way of thinking about the information given. The first essential element of culture is language. The existence of a society without language and culture of the society can not talk about it. Mahmud of Kashgar in the first dictionary and grammar book was written in the language of the Turks Having Divanü Luga'ti - Turk's work should be considered in this context. works, reflecting the material culture of these elements is located in the Turkish culture. To be able to say that there is a cultural concept of a nation, that nation must take place in the language of words about the cultural elements. Nomadic life style of the "horse" an essential element. Accordingly, the Turks are an important part in the horse and horse culture. A fundamental element of Turkish culture as we face the horse culture of the language mentioned above - are reflections of culture in language within the scope of relationship. Divanü Luga'ti - Turks in the era of social and cultural aspects of writing within the host therefore contain words related to horses and horse culture. In this paper, the color names are used for the mentioned works, horses, horses, qualifications, the names of the horses spend the disease, age, materials used for horses, horses and horses off the names of the products used in the names of actions related to the concept of words in the field reviews will be discussed.

Key Words: Divanü Luga'ti - Turkish, Turkish Language, Horse culture, Mahmud of Kashgar, Culture

Kültür, bir toplumun değerler bütünüdür ve o toplumun yaşayışını, hayat anlayışını gelecek nesillere aktarır. Kültürün birinci aslı unsuru dildir. Dil olmadan bir milletin varlığından ve o milletin kültüründen bahsetmek mümkün değildir. Toplumlar, her dönemde yaşadıkları coğrafyayla da ilintili olarak yeni sözcükler türetmişler ve kullanmışlardır. Bu nedenle de bir dilin mevcut sözvarlığına bakılarak o dili konuşan toplumun kültürü hakkında genel çıkarımlar yapılabilmektedir. "Kısaca söylenecek olursa dil, aynı zamanda her yönüyle bir ulusun kültürünün de aynasıdır; insanın ve uygarlığın en önemli belirtisi ve aracıdır."

(Aksan 2003: 13) Benzer olarak, Türk dili de Türk kültürünü yansıtmaktadır. Bugün elimizdeki söz varlığına bakılarak da bu kaniya varlabilmektedir. Türkçede akrabalık adlarının çok olması da kültürün yansımasının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Konar – göçer bir toplum hayatında birlik ruhuyla hareket etmek esastır ve her soy bir fert olarak algılanmak durumundadır. Söz konusu olan bu durum da Türk dilinde akrabalık adlarının zenginliğiyle sonuçlanmıştır. Konar – göçer bir toplumda, göçebe yaşam tarzından farklı olarak sistemli ve planlı bir hareket esastır ve bunun yanı sıra konar - göçer yaşam tarzının olmazsa olmaz unsuru attır. Bu

nedene Türk kültüründe de konar – göçer bir yaşam tarzının sonucu olarak, at önemli bir yer teşkil etmektedir. Kültürel bir kavramın varlığından söz edebilmek için o milletin dilinde o kavramla ilgili sözcüklerin varlığından söz etmek gerekmektedir. Tarihsel bütün dönemlerde girilen sosyal çevreyle beraber ihtiyaç dâhilinde sözcük türetme faaliyetleri yapılmıştır. Uygur Türkçesi dönemi bunun en somut örneği olarak gösterilebilmektedir. Sözü edilen bu dönemde farklı inanç çevrelerine girilmesiyle beraber tercüme eserlerin de ön plana çıkması dolayısıyla yeni sözcükler türetme ihtiyacı doğmuştur. Bu dönemde ikileme sözcüklerin sıklıkla karşımıza çıkması da bu duruma kanıt teşkil eder niteliktedir. Bunlara bağlı olarak, dil ile kültür birbirinden bağımsız ele alınmamalıdır. Dil, bütün dönemlerde kültürle ilintili olarak gelişim göstermiştir ve durum da eserlerin ele alınırken yazıldıkları dönemlerden bağımsız değerlendirilmemesini, eserlerin kaleme alındığı dönemin sosyal şartlarının ve yazıldığı toplumun kültürel unsurlarının da göz önünde bulundurulmasını gerektirmektedir. Bu çalışmamızda Türk kültüründe at motifinin yeri incelenecek ve bu bağlamda da Kâşgarlı Mahmûd'un Türk dilinin zenginliğini kanıtlamak amacıyla 11. yüzyılda Türk coğrafyasını dolaşarak kaleme aldığı Divânu Lûgati't – Türk adlı eseri temel alınacaktır.

Divânu Lûgati't – Türk, yukarıda da bahsedildiği gibi 11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmûd tarafından yazılmış, Türk dilinin ilk sözlüğü ve ilk gramer kitabı olma özelliğini bünyesinde barındıran bir eserdir. Kâşgarlı Mahmûd, bu eserini Türk boylarının yaşadığı coğrafyaları dolaşarak ve her boyun ağız özelliklerine de yer vererek yazıya geçirmiştir. Yazar, eserini Türk dilinin Arap diliyle at başı yürüdüğünü kanıtlamak ve Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla kaleme almıştır. (Atalay 2006: 6) Kâşgarlı Mahmûd'un amacı Türk diliyle beraber Türk kültürünü tanıtmak ve yaymaktır. "Türkler kendileri ile beraber getirdikleri özbeöz Türk medeniyetini ve dillerini, yerli yabancı halklara aşılaktan geri durmamışlardır." (Caferoğlu 1970: 9) Uygur hanlığının varisi olan Karahanlılar devleti döneminde de benzer durum söz konusudur. Bu dönemde İslami çevreye girişle beraber dilde Arapçadan alıntı sözcüklere rastlanmaktadır ancak bunun yanı sıra Türk kültürü ve yaşayışı devam ettirilmiştir. Nitekim Kâşgarlı Mahmûd'un Türk dilinin zenginliğini kanıtlamak için yazdığı bu eser, bu durumun somut bir örneği niteliğindedir. Farklı çevrelere girmek beraberinde alıntı sözcükleri getirmiştir ancak sözü edilen bu alıntı sözcükler de Türkçeleştirme çabasına tabi tutulmuştur. Arapçada çokluk ifade eden sözcüklerin ardından "-lar, -ler" çokluk ekinin tekrar getirilerek çoğulluk anlamının katılmak istenmesi bu durumu kanıtlar niteliktedir. Bununla birlikte, Türkçeleştirme temayülü ikilemelerde de karşımıza çıkan bir durumdur. Sözcüğün hem Türkçe hem de Arapça karşılığının art arda verilmesi ve ikileme oluşturulması buna örnek teşkil eder niteliktedir. "yazık günah" ikileme örneğinde sözcüğün hem Türkçe karşılığı hem de Arapça karşılığı bir arada verilerek ikileme grubu oluşturulmuştur. Yabancı dillerden sözcük alış verişinin yapılması dilin zayıflığı olarak değerlendirilmemelidir. Bu durum, kültürün güçlü olmasının ve esnek devlet anlayışının bir sonucudur. Türkler, her dönemde sözcük alış verişinde bulunmuşlardır ancak bu, bazı dönemlerde kendini fazla hissettirmiştir. Kâşgarlı Mahmûd da alıntılama Arapçanın ön planda olduğu bir dönemde Türk dilinin Arapça ile at başı gittiğini göstermek amacıyla bu eserini yazmış ve amacını da eserinin başında

belirtmiştir (Atalay 2006: 6). Türkler, tarihsel hiçbir dönemde kültürlerinden taviz vermemişler ve bunu eserlerinde de yansıtılmışlardır. Çalışmamıza temel oluşturan Divânu Lûgati't – Türk adlı eser de bu çerçevede ele alınmalıdır.

At, konar - göçer bir yaşam tarzına sahip olan Türklerde olmazsa olmaz bir kültürel unsur olarak kendini göstermektedir. Bununla birlikte, at, Türklerde ailelerinden sonra gelen ikinci değerli varlıklarıdır ve konar - göçer bir millet olan Türklerde, at kültürü ile tuyuğlar da birbiriyile ilintilidir. (Ögel 1984: 9) At kültürüne bağlı olarak, at kuyruğu kültürü de Türk topluluklarının günlük hayatlarının, geleneklerinin, dini inanışlarının her noktasında ritüellerle varlığını sürdürmüştür. Savaşta ölen bir Türkün atının kuyruğunun onun mezarına asılması söz konusu olan ritüellerin somut bir örneğini teşkil etmektedir (Ögel 1984: 197).

Eserde yer alan at ile ilgili söz varlığı da bu bağlamda ele alınmalıdır. "At" ile ilgili sözcüklerin çeşitliliği Türklerde at kültürünün yansıması olarak eserde karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızda Divânu Lûgati't – Türk'te at ile ilgili sözcüklerin; atların renkleri, vasıfları, organ adları, hastalıkları, yaşları ve atlar için kullanılan malzemeler ve atlardan elde edilen ürünlerin adları ve atlara mahsus kullanılan eylem adları olarak tasnifi yapılmıştır.

Atların Renkleri

"or at, donu kırmızı ile sarı arasında olan at" (Atalay 2006: 1/45), "ugar at, alında akı olan at" (Atalay 2006: 1/53), "ala at, kır at" (Atalay 2006: 1/81), "kır at, kır renkli at" (Atalay 2006: 1/324), "bül at, ayağında aklık bulunan, sekili at" (Atalay 2006: 1/335), "tüküz at, alında bir parça beyaz olan at" (Atalay 2006: 1/365), "torığ at, doru renkli at" (Atalay 2006: 1/374), "tüm, at renklerinden düz renk" (Atalay 2006: 1/338), "bögrül at, böğürleri ak olan at" (Atalay 2006: 1/481), "kaşga at, yüzü ak, gözlerinin çevresi kara olan at" (Atalay 2006: 1/426), "çilgü at, al at" (Atalay 2006: 1/430), "kızgul at, donu boz ile kır arasında olan at" (Atalay 2006: 1/483) ve "tığ at, kırmızı ile doru rengi arasındaki at" (Atalay 2006: 2/127) sözcükleri eserde atları renkleriyle vasıflandıran ifadelerdir.

Renk adlarının atlar için yukarıda ifade edildiği şekilde ayrı ayrı tasnif edilmesi de Türklerde at kültürünün varlığının vazih bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Atların Vasıfları

"ozuk at, koşu ve koşuya benzer şeylerde ileri giden ve başka atları geçen at" (Atalay 2006: 1/66), "olduk at, nalsız at" (Atalay 2006: 1/101), "ıkılaç, yakışıklı, yügrük at" (Atalay 2006: 1/139), "bulak at, boyu kısa, sırtı geniş at" (Atalay 2006: 1/379), "seşük at, çözülmüş at" (Atalay 2006: 1/390), "kewel at, yürüyüşlü, küheylan at" (Atalay 2006: 1/395), "salga at, gem almaz, başı sert at" (Atalay 2006: 1/425), "munduz at, yorga yürüyüşten başka yürüyüş bilmeyen at" (Atalay 2006: 1/458), "kulunluğ kısırak, tayı olan kısırak" (Atalay 2006: 1/500), "kölgeren at, bu, her zaman karnı şişen ve yere yayılan attır" (Atalay 2006: 1/523), "yandık at, soysuz at" (Atalay 2006: 3/44), "yügrük at, koşucu, geçici at" (Atalay 2006: 3/45), "yabıtak at, üzerinde eğeri çulu bulunmayan at" (Atalay 2006: 3/48), "yularlıg at, yularlı at" (Atalay 2006: 3/49), "yügrüngen at, koşucu" (Atalay 2006: 3/54), "tosun, haşarı –atlar için-" (Atalay 2006: 4/642), "ulaga, savaş atı" (Atalay 2006: 4/689)

Atların Vücutlarının Tasvirleri

“uluk, atın omuzbaşı” (Atalay 2006: 1/68), “keriş, atın yarı, sırtı” (Atalay 2006: 1/370), “yalıg, at yelesi” (Atalay 2006: 3/13), “yayguk, kısırağın her iki memesinin ucu” (Atalay 2006: 3/27), “yal, atın yelesi” (Atalay 2006: 3/160), “at tuyağı, at tırnağı” (Atalay 2006: 3/165), “bakanuk bakayuk, at tırnaklarının ortasında bulunan tümsecik et parçası” (Atalay 2006: 3/177)

Atların Geçirdiği Hastalık Adları

“etilgen, atlarda bulunan bir hastalık” (Atalay 2006: 1/158), “çildek, atın göğsünde çıkan bir çıbandır” (Atalay 2006: 1/477), “yağır, at, katır ve eşek gibi hayvanların sırtında semer veya eğerin vurmasıyla meydana gelen yara” (Atalay 2006: 3/9), “cılday, atların göğsünde çıkan bir hastalıktır” (Atalay 2006: 3/240)

Atların Yaşları

“ök at, dört yaşını geçmiş taya dahi denir” (Atalay 2006: 1/48), “sıp, iki yaşını geçmiş olan tay” (Atalay 2006: 1/319)

Atlar İçin Kullanılan Malzemeler

“örk, hayvanın çenesi altından geçirilerek bağlanan yular ve at tavalası” (Atalay 2006: 1/43), “talas, at yarışında, top oyununda meydanın sonuna çekilen ip” (Atalay 2006: 1/366), “monçuk, atın boynuna takılan değerli taş” (Atalay 2006: 1/475), “yıp, kendisiyle at bağlanan uzunca örk” (Atalay 2006: 3/3), “yular, atın yuları” (Atalay 2006: 3/9), “yalu, tayları bağlamak için kullanılan ip, örk” (Atalay 2006: 3/26), “kömüldürük, at göğsülüğü” (Atalay 2006: 4/864)

Atlardan Elde Edilen Ürünlerin Adları

“butük, atın ayak derisi çıkarılarak yapılan tulum” (Atalay 2006: 1/377), “kasuk, at derisinden yapılan tulum olup içerisine süt, kımız gibi nesnelere konur” (Atalay 2006: 1/382), “közlük, at kuyruğundan yapılmış bir dokumadır; göz ağrıdığı veya kamaştığı zaman üzerine konur” (Atalay 2006: 1/478 – 479), “közüldürük, at kuyruğundan dokunur bir bez parçasıdır; göz kamaştığı yahut ağrıdığı zaman gözün üzerine konur” (Atalay 2006: 1/529 – 530)

Atlara Mahsus Kullanılan Eylem Adları

“köndi” sözcüğü haşarı atın yola gelmesi anlamıyla (Atalay 2006: 2/30), “tumurdi” sözcüğü atın kulağını dikmesi anlamıyla (Atalay 2006: 2/73), “kalışdı” sözcüğü atın sıçraması manasıyla (Atalay 2006: 2/109), “tepindi” sözcüğü atın tepinmesi anlamıyla (Atalay 2006: 2/140), “bogundi” sözcüğü atın boğulması anlamıyla (Atalay 2006: 2/142), “küçendi” sözcüğü atın, ağır yük taşımaktan gücünün kuvvetinin kalmaması anlamıyla (Atalay 2006: 2/156) karşımıza çıkarken, “çijtürdi” yükün çokluğu yüzünden atın belinin çökmesi (Atalay 2006: 2/180), “tikreşdi” atın ayağının ses vermesi (Atalay 2006: 2/209), “semrişdi” atların semizleşmesi (Atalay 2006: 2/213), “seşlindi” sözcüğü atın çözülmesi (Atalay 2006: 2/247), “kemplendi” atın hastalanması (Atalay 2006: 2/253) anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda bahsedilmekte olan “at” ile ilgili bu eylem adlarının varlıkları da at kültürünün tezâhürlerinden biri olarak nitelendirilebilmektedir. Köktürkçe ve Uygur Türkçesi dönemlerini kapsayan Eski Türkçe döneminden itibaren Türk

dilinde yabancı dillerden alınan eylem adları mevcut değildir. Türkçede eylem adları zamirler gibi asli sözcük kategorisinde değerlendirilmektedirler. Bunun tek istisnai örneği “biti-” eylem köküdür. Buna bağlı olarak da yukarıda zikredilmiş olan eylem adlarının Türk dilinde kültürle ilintili olarak, ihtiyaç dâhilinde kullanılması ve dile yerleşmesi at unsurunun Türk kültürü çerçevesinde ele alınması gerektiğinin somut bir örneğini teşkil etmektedir.

Atlarla ilgili bu sözcüklerin Türk dilinin ilk sözlüğü niteliğini bünyesinde barındıran Divânu Lûgati't - Türk adlı eserde yer alması Türklerde at kültürünün yerleşik bir kültür olarak karşımıza çıktığını kanıtlamaktadır. Konar - göçer yaşam tarzında at olmazsa olmaz bir unsurdur ve buna bağlı olarak da Türk kültürünü yansıtan bu eserde bu kültüre ait sözcükler vücut bulmuştur. Sonuç olarak, Divânu Lûgati't - Türk'te yer alan at ile ilgili bu sözcükler konar - göçer yaşam çerçevesindeki at kültürünün Türk kültür hayatındaki önemine kanıt teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

- [1] AKSAN D. (2003), *Her Yönüyle Dil*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- [2] ATALAY B. (2006), *Divânü Lûgat – it – Türk (I – II – III – IV)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- [3] CAFEROĞLU A. (1970), *Kaşgarlı Mahmut*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- [4] KAŞGARLI M. (1941), *Divânü Lûgati't - Türk (Tıpkıbasımı)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- [5] ÖGEL B. (1971), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- [6] ÖGEL B. (1984), *Türk Kültür Tarihine Giriş VI*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- [7] ÖGEL B. (1985), *Türk Kültür Tarihine Giriş III*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- [8] ÖGEL B. (1991), *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- [9] ÖGEL B. (1991), *Türk Kültür Tarihine Giriş Göktürklerden Osmanlılara*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.